
VROUWENKLOOSTER: ONTVANGEN GLAZEN EN VERLEENDE MEMORIES (2)

Het relatiekader van Vrouwenklooster

Het is niet alleen een kroniek die de onderzoeksmogelijkheden bij Vrouwenklooster, althans voor de 15de en 16de eeuw een ander karakter geeft dan bij de kloosters die ik eerder besproken heb. Uit de eeuwen van zijn bestaan is ook een grote hoeveelheid namen overgeleverd, namen van de Benedictijnse dames zelf en namen van mensen in de wereld die binnen de muren van dit klooster begraven en herdacht wilden worden of van mensen wier graf wel elders lag maar die toch hier op bepaalde tijden voorbeden en missen wensten opdat hun ziel spoediger de hemelse zaligheid zou smaken. Die namen zijn voor een klein deel overgeleverd door de charters waarin de voorwaarden voor de vieringen en de beschikbaar gestelde honoreringen zijn vastgelegd. De meeste namen zijn echter te vinden in drie memorieboeken. Door deze bof hoeven we bij dit klooster niet zulke omtrekkende bewegingen te maken maar kunnen we regelrecht nagaan of de glasschenkingen binnen een bestaand relatiekader hebben plaatsgevonden.

Toch moet ik nog een voorbehoud maken. In de boeken waarin memorievieringen genoteerd werden, bestaan verschillende soorten. Voor de vragen die wij bedenken, zijn daarin niet overal even duidelijke antwoorden te vinden. De twee registers die in het archieffonds van Vrouwenklooster bewaard worden, zijn het voorbeeld van zo'n tegenvaller³¹). Naar mijn voorlopige schatting zijn deze twee omstreeks 1530 geschreven, op grond van oudere gegevens; het eerste is daarna bijgehouden, het andere amper. Door die oudere gegevens bestaat het eerste register helaas grotendeels uit vóórnamen, per maand gegroepeerd, bedoeld om op een jaarlijks nader te bepalen dag in de betreffende maand gelezen te worden³²). Alle memories die aan bepaalde dagen gekoppeld waren, zouden hier dus in principe niet in staan³³). Het tweede bevat weliswaar „complete“ namen - voor naam met familienaam en ook andere bijzonderheden, maar diende alléén voor een bepaald aspect van de viering, te weten of het graf van de gestorvene (of een remplaçant-graf) bezocht moest worden. Hier is maar een heel klein deel te vinden van de mensen die zich in leven en dood met Vrouwenklooster verbonden voelden.

Hoevelen dat in feite geweest zijn, blijkt veel beter uit het derde memorieboek. Dat is afgeschreven door de onvolprezen Van Buchel achterin zijn Monumenta-handschrift. Toen hij zijn documentatiewerk in en om de stad begon, stond er van de tweeling Oostbroek en

Vrouwenklooster niet veel meer overeind. Het in 1580 begonnen afbraakproces was weliswaar niet radicaal uitgevoerd. Na 1612 immers kon Van Buchel in de restanten van beide complexen nog een paar grafzerken (afb.) en zelfs enkele wapens in ramen aftekenen³⁴). Dat weinige lijkt hij te hebben willen vergoeden door een 75 namen te exciperen uit een memorieboek van Oostbroek en vervolgens het in 1517 (opnieuw) aangelegde register van Vrouwenklooster helemaal te kopiëren³⁵). Waarom ik durf te zeggen dat het een complete copie is? In de eerste plaats zijn er geen aanwijzingen dat hij nadere gegevens heeft weggelaten, iets wat hij bij Oostbroek wel laat blijken. Verder geven de dichte bezetting per maand, waarbij ook vaak meerdere namen op één dag voorkomen, evenals herhaaldelijke correcties mij de indruk dat Van Buchel inderdaad een complete copie heeft willen overleveren. Ook het totaal van 1132 namen is groot, zodat er toch hoogstens hier of daar een enkeling weggeglipt kan zijn. Een tegenvaller is echter, dat dit register het summiere karakter van een necrologium heeft: het bevat alleen dagen, namen en aanduidingen van iemands geestelijke of wereldlijke staat.

Een overvloed aan Zuilen's staat erin, leken en religieuzen uit de verschillende takken van het geslacht; zo ook Leonilla van Zuilen van Harmelen. Haar zuster Maria, de moeder van Gijsbert van Baexen, echter niet. Zou dan *Walterus Baexen* op de 17de kalende van juni oftewel 16 mei wel haar zwager zijn - omdat hij in mei stierf is dat mogelijk³⁶) - of een jongere Wolter uit die familie? Voor de ouders van Gijsbert van Baexen samen werd in elk geval een memorie gevierd in de kerk van IJsselstein³⁷). Nog vier Baexen noemt het necrologium, allen leken. Gijsbert is daar niet bij, wel ene *Maxemilianus*³⁸). Als deze voornaam in de familie niet voorkwam vóór de Maximiliaan die ik eerder genoemd heb, dan zou deze notitie betekenen dat de Benedictinessen van Vrouwenklooster hun conventsleven toch nog een hele tijd na hun vertrek uit De Bilt hebben voortgezet, want deze Maximiliaan stierf pas in 1605³⁹).

Maar wat is er nu van het viertal glasschenkers te herkennen in het necrologium? Niets! Toen op 23 juli 1546 een rouwstoet langs Vrouwenklooster trok om het lichaam van Willem van Rennenberg te gaan begraven in de abdijkerk van Oostbroek stonden abdis Henrica en haar nonnen met kapelaan, wijwater en wierook wel aan de poort van hun klooster⁴⁰), maar volgens de drie memorieboeken hadden zij geen ver-

plichting om iets ten bate van zijn ziel te doen. Alléén in zijn geval zou dit verband kunnen houden met de overtuiging waarin hij zijn laatste jaren geleefd had als ambtman van Kempen. Daar, aan de Nederrijn, had hij geleerd dat *zur selen heyl* het *Gotliche word* genoeg was, *one einichen zusatz oder schmehe*. De uiterlijke vormen van zijn begrafenis zouden dan meer een demonstratie geweest zijn van het feit dat hij kort voor zijn dood onder druk van de keizer van zijn reformatische sympathieën had afgezien⁴¹).

Waren Floris en Maximiliaan van Egmond regelrechte erfopvolgers geweest van de heren van Buren, dan zou bij hen inderdaad van een traditionele relatie met Oostbroek (voorzover daarvan glimpen op te vangen zijn) en Vrouwenklooster gesproken kunnen worden. Althans als de drie conventualen en zeven leken met die naam in de memorieboeken inderdaad allen tot die adellijke familie behoord hebben. Uitgesloten is dat allerminst, maar wel wat onzeker zolang er geen genealogie van dit zeer uitgebreide geslacht is opgesteld⁴²). Maar tussen die oorspronkelijke heren van Buren en de Egmond's zit een groot hiaat. Aan Willem van Buren werden de heerlijke rechten in 1435 door de Gelderse hertog Arnold van Egmond ontnomen en pas in 1471 beleende deze Floris' vader ermee.

Het Egmond-perspectief opent weinig betere mogelijkheden. Ene Henrica Egmond is moniale van Vrouwenklooster geweest, maar zelfs als we de Oostbroekse priestermonnik Simon van Egmond meetellen en de leek Albertus die het necrologium van Vrouwenklooster gedenkt⁴³), en als deze drie werkelijk binnen- of buitenechtelijke leden van die familie zijn -, zelfs dan ontstaat toch niet de indruk dat de Egmond's tot de engere kring van Vrouwenklooster gerekend kunnen worden.

Dat ook bisschop Joris van Egmond ontbreekt in het necrologium valt echter wel heel erg op in het licht van één eigenaardig aspect van dit gedachtenisregister. Vrouwenklooster hield de sterfdagen van bijzonder veel Utrechtse bisschoppen bij, véél meer dan gebruik is geweest bij Servaas en Mariëndaal⁴⁴), qua stand vergelijkbare Utrechtse vrouwenkloosters al behoorden deze tot de Cisterciënserorde, - zodat je sneller een antwoord kunt krijgen op de vraag welke bisschoppen *niet* in de gedachtenissen van Vrouwenklooster voorkwamen, dan wie er wel in opgenomen waren.

En toch had het best reden om bisschop Joris dank te weten, niet alleen voor die glasgift maar ook voor de sterke reductie die hij, op voorspraak, verleend had op de „gift“ die bisschoppen ter gelegenheid van hun ambtsaanvaarding plachten te verlangen⁴⁵).

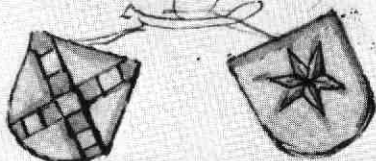
Mentaliteitsverandering

De proef op de som heeft hier dus een negatief resultaat opgeleverd; de vier glasschenkeningen zijn niet binnen een bestaand relatiekader gedaan, er is ook geen nauwere band door ontstaan.

Kwam dat dan soms omdat giften voor een referent geen plaats opleverden in de kloostervieringen? Bij de

Clemens van Loenen
 in also lapide Sarcophago subalbo
 Hier leit begraven die eerbare
 Joffrou Hendrick van Erp vrou
 van dit clooster was en sterft an
 M^v xviii den xxvi decembe

de sprekentur In zinnis Omroep
 onder op de selue Jarrk stas d'fr
 wapens

INSCRIPTIO
 Olim posita in monasterio dominarum ad

Grafzerk van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster, overleden 26 december 1548, volgens Van Buchel, Monumenta, p. 252; tekst onderaan eerste, tekening bovenaan tweede kolom (Foto's Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

Servaasabdij in Utrecht was dat toch wel zo geweest, in de 15de eeuw althans⁴⁶). Zou de waardering voor dergelijke giften van de kant van een klooster inmiddels zo gedaald zijn? Daling of niet - anders van karakter is de kloosterwaardering voor weldoeners wél geworden. Daar krijgen we zicht op als we de kroniek van Henrica van Erp nader bekijken.

Welke onderwerpen heeft zij een beschrijving waard gevonden? Natuurlijk allerlei gebeurtenissen die direct met haar klooster verband hielden, en vooral de financiële kant daarvan, die haar in haar functie extra ter harte moest gaan. Verbouwingen aan het complex, veranderingen in het kerkinterieur, de inkleding van nieuwe nonnen, kwesties over het grondbezit zoals de langdurige processen met het St. Janskapittel over turfsteken, doorbraken van de Lekdijk en de vele vele oorlogsgebeurtenissen, ook al speelden die zich niet in de naaste omgeving af. Gelre was immers het geboorteland van verschillende nonnen; zelf kwam ze uit Brabant, in Roermond was een zuster van haar abdis - tot Antwerpen en Gulik reikte inderdaad haar blik⁴⁷). En wat heeft de statie bij de bezoeken van landvoogdes Maria en keizer Karel V haar aandacht getrokken!

Schenkeningen aan het klooster vermeldde ze ook, maar niet alle, en bij de namen van de schenkers ging ze bepaald selectief te werk. Wat door nonnen betaald werd noteerde ze namelijk precies, maar leken - als het tenminste geen hoge edelen waren - noemde ze alleen als verwanten van nonnen voor wie zij hun inkleding geld gaven, of wanneer zij parmanten schonken. Soms liet ze zo'n weldoener zelfs een ano-

nieme vriend blijven, terwijl ze natuurlijk best wist wie dat was⁴⁸).

In zulke „vrienden“ leren wij echter de engere kring kennen die nauw bij het klooster betrokken was. Uit die bevriende families kwamen de nonnen, vrienden werden geraadpleegd als het klooster in problemen zat, vrienden waren betrokken bij aanbesteding van bouwwerken. Natuurlijk vonden zij ook een plaats in de memorieboeken. Uit de enkele bouw- en procesrekeningen die bewaard gebleven zijn, zijn echter meer gegevens op te diepen over deze kloosterkring dan in de kroniek⁴⁹). Slechts één keer noemt Henrica een stel vrienden: Van Renesse, Van Pallaes, Van der Haer, De Waal⁵⁰). Voor het overige behoorden zij kennelijk tot zo'n vertrouwde vaste achtergrond dat hun namen niet steeds genoteerd behoeften te worden.

Maar als het over glasschenken gaat, zijn zelfs de rekeningen, die over hun onderwerpen veel uitvoeriger zijn dan de betreffende kroniekgedeelten, heel laconiek beknopt: *Item die ghelaesmaekers knechts die ons die ghelaes brochten die ons gheschenckt waeren, ghegeven X st*⁵¹). Dat waren de glazen die in de kerk gekomen moeten zijn toen in 1519 bij de bouw van een nieuwe toren tegelijk het schip verlengd werd. En nog eens, bij herstellingen aan de dormter en andere gedeelten van het klooster in de jaren 1533-1536, kregen *die glaesmakers dyenders die ons die ny glaessen hebben gebroecht in die sacristy, int capittelhuys, in die ny camer opten nyen reverent thoe samen 1 gulden ende 3 st*⁵²). De namen van de gevers moeten overbekend geweest zijn zowel voor tijdgenoten als latere kloosterlingen.

Uit dit alles blijkt pas hoe bijzonder het is dat abdis Henrica één keer de schenkers van gebrandschilderd glas noemde. Al besloegen die glasruiten maar een klein oppervlak, ze waren afkomstig van het *groot volck*, en dat betekende duidelijk veel voor haar. Daarom vergaapte ze zich als het ware aan de keizerlijk-koninklijke stoeten die langs Vrouwenklooster trokken. En hoe precies schreef ze op wie de ingekwartierde officieren waren en wat ze soms als vergoeding voor de overlast gaven, Hendrik van Nassau voorop, Gaasbeek, Wassenaar, ook Rennenberg en Floris van Egmond. En al was de laatste verantwoordelijk geweest voor een lagere opbrengst aan Vrouwenklooster door pachters in het Land van IJsselstein, dan werd dat blijkbaar helemaal vergoed als zo'n groot heer temidden der joffers wilde verkeren. Ik kan tenminste geen afkeer horen in de woorden die de abdis aan een nieuwe inkwartiering van Floris van Egmond wijdde: *De grave lag hier in onse zale, ende had my met al myn jofferen te gast*⁵⁴).

De namen en geschenken van zulke hoge edelen zijn wél de moeite van overlevering waard. Aan memories voor hun zielerust denken in déze gevallen gevers noch ontvangers. Niet alleen bij de aanzienlijke schenkers is pronkzucht een grote, misschien wel een overheersende rol gaan spelen, maar ook bij een ontvangend klooster.

Zou dit aspect dan ook bij de Cisterciënsers en Johaniters in 1539 al zo zwaar gewogen hebben? Hun

bronnensituatie laat het niet toe om zo'n „bewijs“ van mentaliteitsverandering te leveren als bij Vrouwenklooster mogelijk is gebleken.

Zeist,

Louise van Tongerlo

Couwenhoven 62-45

Naschrift

Via mevrouw Coebergh-Surie kan ik nog een glasschenking signaleren, aan het p. 39 genoemde Leeuwenhorst nota bene, zodat Floris van Egmonds relatie met de Baexen meer reliëf krijgt.

Uit manuscript van mevrouw de Moor (zie noot 21) en gesprek met haar het volgende. Tijdens bouwcampagne aan die abdij in Noordwijkerhout, 16de eeuw, is een groot aantal glazen geplaatst. De rekeningen van dat klooster bevatten wél de namen van de schenkers. In 1522/23-1524/25 komen achtereenvolgens van Karel V, Jan van Wassenaar en Floris van Egmond glazen in het kerkship. - Relaties van Egmond's met dit klooster liggen veel meer voor de hand dan t.a.v. Vrouwenklooster, zijn ook met nonnen en leken aantoonbaar, maar niet meer in dit decennium. - De edelen kunnen bemiddelaar geweest zijn bij Karel V, maar voor deze kan het best een politiek gebaar geweest zijn om de nonnen gunstig te stemmen (vgl. noot 9, Jongkees). Binnen afzienbare tijd was een wisseling van abdis te verwachten; zeker zou hij dan zijn nieuwe recht uitbuiten om de verkiezing te „sturen“ (P. Gorissen, in: Bijdragen voor de gesch. der Nederlanden, 9 (1955), 10 (1956)).

In 1527 was het zover: Elisabeth van Baex, hoewel geboren Gelderse, was vooral om haar broer Jan acceptabel voor de regeringscommissarissen. - Deze schout van Den Bosch had al langer relaties met de Bureuse Egmond's (noot 19, Drossaers, II 3 nr. 1347 met name). Via deze broer kan Elisabeth, tussen 1490 en 1527 „kelwairster“ (econome) van Leeuwenhorst, Floris van Egmond om een glas hebben laten vragen, als zo'n verzoek al niet via dezelfde Gijsbrecht is gespeeld die de vraag van Vrouwenklooster behartigde (zie p. 39).

Noten:

- 1) RAU, K(leine) K(apittelen en) K(loosters), 1190, in één band.
- 2) Een ander Utrechts voorbeeld: „Het necrologium van het Karthuizerklooster Nieuwlicht“, ed. L. van Hasselt, in: *Bijdr. Med. Hist. Gen.*, 9 (1886) 185, 224. Typologie: N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Turnhout, 1972) 33-37.
- 3) Toch komen sommigen in dit en het nog te noemen necrologium voor, bv. Leonie van Zuilen van Harmelen (KKK, 1190, f. 17; volgende noot, p. 298).
- 4) GAU, bibl., 593+ +/1840+, p. 254-255 Oostbroek, p. 252-253 Vrouwenklooster. In dezelfde tijd bezocht hij ook de behuizing van Vrouwenklooster in Utrecht: . . . nunc in tabula in refugio civitatensi (p. 252).
- 5) P. 288-290 *Notata ex calendarie S. Laurentii in Oostbroeck*; p. 290-302, 304-305 *Ex libro dominarum monasterii dicti Vrouwenklooster iuxta suburbium Traiectense 1517 s(c)ripto?*. Bedoelde hij met het mortual(?) boeck (p. 253 in margine) nog een ander register?
- 6) P. 298 resp. 296; noot 33 en 23/24.

- 37) Drossaers, *Nass. Domeinraad*, II³, regest 1598-1599.
- 38) Maximiliaan op p. 294; Aleijdis 297, Joanna 298, 301.
- 39) Mededeling van J. D. Wagner in: *Ned. Leeuw*, 31 (1913) 25-26; zijn Utrechtse functies in zelfde jaargang, 116. Zie ook boven noot 34.
- 40) Henrica ab Erp, *Annales*, 119; 1545 (ook in het afschrift - zie noot 3 -, 331) moet een vergissing zijn, vgl. volgende noot.
- 41) Peters, *Wilhelm von Rennenberg*, 88-115 (citaten: 97, 99), 127, 161. Zijn uitvoerige bespreking van de testamenten van Willem en Cornelia laat niets blijken van memorieregelingen (122-127).
- 42) Met dank aan P. J. W. Beltjes en M. J. van Lennep voor hun hulp bij identificatie, strandend op het gebrek aan bijzonderheden in deze bron.
- 43) Resp. p. 298, 289 (overl. 1535), 299. De religieuzen niet in A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (Zaltbommel, 1970²); op p. 13 een ongetrouwde Henrica; voor Albert is er teveel keus.
- 44) „Een necrologium der St. Servaasabdij te Utrecht“ in: *Archief voor de gesch. van het aartsbisdom Utrecht*, 27 (1901), 104-180; Mariëndaal: A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum* (Leiden, 1704) 432-487. Eén voorbeeld van een bisschop in het necrologium van Vrouwenklooster (Van Buchel, p. 300), die er althans bij testament niet om gevraagd heeft: N. Plomp, „De bastaarden van bisschop Frederik van Baden“ in: *Jaarboek Centr. Bureau voor Genealogie*, 1981, 60, 63-67.
- 45) Henrica ab Erp, *Annales*, 114-115; vgl. 98, 104 en 110. Bij Hendrik van Beieren heeft het afschrift (zie noot 3) het onwaarschijnlijk klinkende bedrag van 1 goudgulden (323).
- 46) „Necrologium der St. Servaasabdij“, 155, 177, 180; dit bevat echter geen gegevens van na het einde der 15de eeuw.
- 47) A. van Lommel, „Het Vrouwenklooster van Oostbroek bij Utrecht in 1548“ in: *Archief voor de gesch. v. h. aartsbisdom Utrecht*, 3 (1876) 395-397; het moet 1549 zijn i.v.m. de overlijdensdatum van Henrica van Erp. *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, II (1912) 439-440.
- 48) Henrica ab Erp, *Annales*, 99 (*vriend*), 100, 111, 112.
- 49) RAU, KKK, 1143a.
- 50) *Ibidem*, 97 (103 anoniem geval). Domkanunnik Amelius van Zuilen van Nijvelt, bemiddelaar bij bisschop Joris (zie bij noot 45), behoorde er natuurlijk ook toe; misschien vroeg hij ook om het glas (ter hoogte van noot 3).
- 51) RAU, KKK, in 1143a, afbraak van het tweetorenfront en bouw van een toren 1518-1519, 5de blad.
- 52) *Ibidem*, dormterbouw, keerzijde van 7de blad; ook 400 glasroeden. Vooral in 1528 had Vrouwenklooster veel schade geleden van militaire bedrijvigheden (Henrica ab Erp, *Annales*, 105); eerder dieptepunt was 1481 (J. J. Doot van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, I (Utrecht, 1838) 167).
- 53) Henrica ab Erp, *Annales*, 98, 99; 108 het citaat, weergegeven volgens spelling in UB-handschrift, 322.
- 54) *Ibidem*, 96; 107 het citaat, weergegeven volgens UB-handschrift, 321.

AGENDA

Dinsdag 29 mei 1984. Algemene Voorjaarsledenvergadering Oud-Utrecht.

Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Na afloop van de vergadering, omstreeks 20.45 uur, spreekt mevrouw dr. K. Sluyterman over „De sigarenfabriek Ribbius Peletier in de 19de eeuw“.

maandblad oud-utrecht

57e jaargang - nr. 5 - mei 1984

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58,
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10,
3584 AK Utrecht, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030) 51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.